

Ольга Новик

МАРСОВЕ ПОЛЕ, ХРИСТОВЕ ВОЇНСТВО: ПОВСЯКДЕННІСТЬ ОБРАЗУ ВІЙНИ В БАРОКОВІЙ ПОЕЗІЇ

DOI: 10.58407/litopis.240414

© О. Новик, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6039-0221>

У творчості барокових поетів війна постає одним із центральних образів. **Мета** статті: дослідити художню специфіку повсякденності образу війни в бароковій поезії. **Методи:** дослідження ґрунтується на герменевтичному методі із залученням порівняльно-історичного та вивчення поетики повсякденності. Розглянуто поезію низки барокових письменників, у віршах яких образ війни поєднується з метафорами меча, кривавого моря, банкету-бійні, сліз, церковних дзвонів як антитези до зброї, гріха, лютого звіра, руїн. **Висновки.** Метафори поєднуються з образами античності, зокрема, Марса, Алкіда та ін. Війна асоційована в поезії з образом смерті. Захисники віри й рідної землі змальовані героями, їхня смерть пов'язана з битвами, а метафоричний ряд доповнюється описом битв, зброї, фортеці, ран, обладунків та елементів геральдики. Низка мотивів, пов'язаних з образом війни в барокову епоху, створена авторами як корпус образів, зафіксованих у барокових поетиках, і як прагнення возвеличити захисників християнства.

Ключові слова: повсякденність, метафора, війна, образ, барокова поезія.

Вступ. Повсякденність барокової епохи містила в собі складову війни. Сполучивши сарматський і козацький міфи, релігійність і вплив книжності, інтелігенція в літературних творах неминує змальовувала образ війни. Становлення державності, відстоювання території, бойові походи самостійно та із союзниками, релігійні війни, війни за владу, війна з дияволом – усе це далеко не повний перелік різновидів воєн. Відповідно, кожному з них мав хтось очолювати, тож лівовою часткою змалювання воїнів у бароковій літературі є художня інтерпретація діяльності гетьманів, їх походів, доблесті, звитяги й мужності в бою, мудрості полководців. Частина таких образів поєднується із власною творчістю гетьманів-письменників: Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Антона Головатого та інших. У творчості барокових поетів війна постає одним із центральних образів.

Мета статті: дослідити художню специфіку метафоричного образу війни в повсякденності барокового художнього твору на прикладі поезії. Методологія ґрунтується на герменевтичному методі із залученням порівняльно-історичного методу та вивчення поетики повсякденності.

Про образ війни в бароковій поезії йшлося у працях С. Журавльової, Ю. Ісиченка, Б. Криси, В. Кречотня, А. Макарова, Л. Ушкалова, Д. Чижевського та багатьох інших літературознавців та істориків. Проте проблема відтворення образу війни крізь призму повсякденності почати розглядала в дослідженнях істориків, а в літературознавстві ще потребує поглибленого вивчення.

Основна частина. Частина творів барокової літератури є оспівуванням воєн іншого ґатунку, ніж просто звитягу на полі брані: війни міжконфесійної, війни з гріхом, – тож ідеться про духовенство. І тоді виникають агіографічні герої, тексти Івана Максимовича, Лазаря Барановича та інших письменників, для повсякденності яких питомою складовою є війна за людську душу. Прикметно, що таке коло мотивів характерне не тільки для проповідництва та полемічних трактатів, а й у поезії різного ґатунку, у літописах та драматургії ці мотиви є розвиненими. Антологія героїчної поезії «Марсове поле» є показовою щодо мотивів барокового письменства¹.

Особливої уваги в контексті змалювання війни заслуговує творчість Пилипа Орлика, який не тільки пише панегірики в дусі батальної поезії, але й долучається до корпусу текстів, де постає сильний герой-воїн. Т. Кремень каже про книги Пилипа Орлика з при-

¹ Див.: Марсове поле / Упоряд., вст. ст., біографіч. довідки та примітки В. Шевчука. Київ: Молодь, 1988. Книжка перша: Героїчна поезія на Україні X — першої половини XVII століть; Марсове поле / Упоряд., вст. ст., біографіч. довідки та примітки В. Шевчука. Київ: Молодь, 1989. Книжка друга: Героїчна поезія на Україні: друга половина XVII — початок XIX століть; Марсове поле: героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть / Упоряд., авт. передм. В.О. Шевчук. Київ: Молодь, 2004.

святою Іванові Мазепі та про ті, де є образ гетьмана, як про такі, що написані ще до Полтавської битви 1709 р. Ці твори позитивно змальовують життя та суспільно-політичну діяльність історичної особи: «В числі суголосних означеній дефініції подібних книг – “Луна голосу, що волає в пустелі” (1689) Стефана Яворського, “Муза роксоланська про тріумфальну славу та фортуна з гербових знаків пана І. Мазепи” (1688) І. Орновського, “Театр зголошеної слави” (1699) П. Армашенка, “Дзеркало від писання” (1705) А. Стаховського, а також вірші Д. Тупгала, Ф. Прокоповича, які зобразили його державником і патріотом рідної землі, утвердивши образ сильного героя в бароковій літературі»². А. Макаров, пишучи про чільні образи барокової літератури, окремий розділ монографії називає «Лицарі бароко», оприявнює прагнення барокових митців до створення реєстру постатей, важливих для часу воєн. Митці, прагнучи змалювати мужнього й сильного воїна, послуговуються низкою традиційних образів, що формували літературну традицію барокового типу героя.

У барокових творах фігурують постаті з античності, наприклад, Олександр Македонський, який, як вважає А. Макаров, є традиційним для всього корпусу текстів XVII ст.: «за кожною згадкою імені Македонського стоїть певна полемічність, прагнення утвердити віру в здатність людини докорінно перетворити світ, який, на думку інших, цього зовсім не потребує, оскільки він – втілення божественної мудрості»³. Вчений завважає, що образ Македонського не був монолітним у творах різних барокових авторів, говорить про культ людини-титана, вічно молодого мудреця, завойовника світу, авантюриста царя Александра, який символізує і славу, і доблесть, і звитягу, і можновладдя, і гроші, і мудрість, і вченість. Тож бароковий Македонський був багатогранним образом, залежно від того, задля якої прикладної мети автор згадує античного персонажа. У творах Орлика, Хоми Євлевича та ін., де постає цей античний полководець, бачимо повсякдення війни як предмет зображення, а Македонський є втіленням зразкового воїна-полководця. Про використання образу Македонського в декламації Саковича пише І. Мельничук, зазначає, що Олександра згадано двічі. Вперше згадує дев'ятий спудей: Філіп Македонський розповідає про батька Олександра, який також був великим полководцем; вдруге дванадцятий спудей подає сюжет про Олександра Македонського та філософа, де йдеться про всесильність смерті⁴.

Поруч із античними героями побутують воїни барокових часів. Таким є один із чільних образів барокової поезії – гетьман Богдан Хмельницький, якого Гнат Бузановський називає «месник і вождь і герой наш Богдан, він нам посланий Богом», «добрий, розсудливий вождь, і герой, і сміливий, і мужній», «славетний козак, до Ахілла подібний»⁵.

Т. Кремень, пишучи про книгу «Алцід руський» як зразок панегіричної літератури з певними елементами батальної поезії, зазначає, що за основу взято традицію творчості Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Лазаря Барановича, Івана Величковського, Степана Яворського, та ще низки творів давнього письменства жанрів співувань і похвал⁶. Порівняння героїв-сучасників з Аврелієм, Македонським, античними героями і богами було однією з ключових ознак барокової поетики як на формальному, так і на рівні індивідуального стилю багатьох панегіристів, де йшлося про війну.

С. Журавльова⁷ й І. Ісиченко⁸ послуговуються моделлю лицаря-сармата для відтворення специфіки змалювання барокового воїна, вважаючи, що сарматсько-козацькі лицарські чесноти героїв барокової поезії (войовничість, волелюбність, тісний зв'язок із рідною землею, патріотизм) взаємодіють із цінностями конфесійними (особиста побожність, матеріальна підтримка Церкви, віддання науці східного (православного) християнства, пошана до його звичаїв і обрядів). В. Кречотень раніше, здійснюючи огляд віршів XVII–XVIII ст., писав про змалювання лицарів у бароковій поезії.

Номеносфера частини поетичних збірок цього часу містить образи, пов'язані з війною. Такими є поетичні книги Мартина Пашковського (М. Простака): «Допомога сарматської Беллони шляхетному рицарству Дмитра Івановича, великого царя московського, проти Шуйського та інших зрадників», «Візерунок вічної слави старих савроматів для заохоти молоді, щоб наслідували їхні справи», «Дії турецькі і змагання козацькі з татарами», «Роз-

² Кремень Т. Віршований епос Пилипа Орлика: життя як парагон. *Філологія. Літературознавство. Наукові праці*. 2011. Вип. 158. Т. 170. С. 33.

³ Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. С. 105.

⁴ Мельничук І. Макабричні образи і мотиви в українській бароковій поезії XVI–XVII ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2012. Вип. 6. С. 62.

⁵ Українська література XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1983. С. 50.

⁶ Кремень Т. Віршований епос Пилипа Орлика... С. 33.

⁷ Журавльова С. Образ лицаря-сармата в українській панегіричній поезії доби Бароко. *Fenomen pogranicz kulturowuch: współczesne tendencje*. 2014. Т. VI. С. 17–24.

⁸ Ісиченко Ю. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. Київ: Наукова думка, 1990. С. 41–42.

мова козака запорозького з перським гінцем, Україна, від татар понищена, князів та панів прикордонних про порятунок жалісний лемент» та ін. Красномовні назви корелюються зі змістом творів, що змальовують художню картину повсякденності, де навіть у мирний час за плугом ходять зі зброєю:

А поганин плюндрує, за ніщо цінують
І добро, і худобу – на те не працюють.
Тож, людей пов'язавши, нагайкою гонять
Люд у дикі країни, всіх жалістю повнять.
Кого вб'ють, а дівчата від матері й тата
Забирають наявно, при них, гвалтувати.
Старці, молодь невинна у спіненій крові,
Поганином побиті, в долах – безголові.
Хати куряться димом, поганин плюндрує,
Од завзяття страшного себе не гамає⁹.

Важливий момент відтворення повсякденності війни та миру – потреба дбати про захист задалегідь, тож коли письменник описує природні можливості міста Кам'янця-Подільського для оборони («Нечувані речі природа створила»), він закликає бути передбачливими й будувати мури, послуговуватися мистецтвом вести бойові дії:

Коли б при тому людська прикладалася сила,
Аби на горі мурик якийсь підлатати,
В долині бічні стрільби коли б посправляти,
Щоб якось наладнатись там до оборони...¹⁰

Недбальство про захист, на думку автора, може викликати насмішки ворога й небезпеку для міста.

В інших віршах книги про змагання козацькі з татарами йдеться про різні аспекти війни і для воїнства, і для мирного населення, і про воєнну хитрість, розвідку, морські походи і таке ін. Образ війни нероздільно пов'язаний із топосами козацької слави, битв, перемог і поразок. Поміж географічних назв Дніпро-Славути, Кінські Води, Чорне море, Гадючий острів, Хортиця, Дніпрові пороги, Чортомлик та ін. При цьому головним героєм епопеї є шляхтич Якуб Кимиковський, який був історичною особою, перебував у полоні приблизно з 1580 р. Постає Якова Кимиковського – це не просто образ лицаря, хороброго воїна, але й розвідника, мудрого, хитрого, образ мужнього полоненого. Змальовує автор і життя християн у турецькій неволі, звичаї турків, татар, греків і вірмен.

Поезія Мартина Пашковського в контексті відтворення козацької війни польськокомовними письменниками почасти розглянута в статтях Р. Радишевського¹¹, М. Трофимука¹², Лариси Семенюк¹³ та інших дослідників, проте літературна спадщина митця в аспекті відтворення повсякденності потребує уваги. Образ війни в художньому повсякденні постає панорамним завдяки тому, що поет змальовує не тільки і не стільки батальні сцени, але й концентрує увагу на численних деталях життя під час війни з татарами й турками, описує не тільки козацтво, але й те, як поводяться з полоненими дітьми, як вирощують воїнів-яничар і євнухів, яка доля бранок-дівчат і таке ін. Говорить Пашковський і про те, як складно буває зберегти християнську віру в полоні. Увиразнюють такі картини вставні елементи, наприклад, «З Бартоломея Єгrevича, пілігрима єрусалимського», або ж «Руська історія про Кінську Воду та Дніпро», які додають колориту народних переказів і легенд. Окрім таких безпосередніх вказівок на апеляцію до інших творів, відомості про повсякденність як своєї епохи, так і загалом з тюркології, автор черпає з таких джерел як Мацей Стрийковський, Ян Тарновський та багато інших.

Повна назва брошури Мартина Пашковського «Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie & c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytyweczne. Przystany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześciańskiey, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane. Kraków, 1615 (Paszkowskiy, Marcin (1615))»¹⁴. Уже в заголовку анонсовано різноплановість змало-

⁹ Українська поезія XVII ст. (перша половина). Антологія / Редкол: І.Ф. Драч та ін.; упоряд., вступ. ст, примітки В.В. Яременко. Київ: Радянський письменник, 1988. С. 66.

¹⁰ Там само. С. 67.

¹¹ Радишевський Р. Сарматсько-роксоланський дискурс української поезії XVII ст. *Слов'янський світ*. 2010. Вип. 8. С. 29–49.

¹² Трофимук М. Українська польськокомовна поема з кінця XVI ст. *Київські полоністичні студії. Українсько-польські літературні контексти доби Бароко*. Київ, 2004. Т. VI. С. 223–235.

¹³ Семенюк Л. Художня інтерпретація козацтва письменниками «католицької Русі» доби українського Ренесансу та раннього Бароко. *Studia methodologica*. 2021. № 52. С. 20–30.

¹⁴ Paszkowskiy M. *Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabo-*

вання повсякденності епохи, зокрема, козацьких воєн із турками: «Історія Туреччини та козацькі сутички з татарами. А також про націю, обряди, набожність, господарювання, та лицарство і таке інше. Ці відомості про поган людям різного становища приносять користь. Для цього корисні “Словник турецької мови”, “Диспутації про християнську віру”, “Бісурманські забобони» тощо. Праця Мартина Пашковського розділена на чотири книги, описані й опубліковані 1615 р. в Кракові. Повсякденність епохи воєн з турками, анонсована вже у назві, вписується в детальне змалювання тогочасного побуту різних верств населення.

Дослідники пишуть про вражаючу реалістичність описів кривавих сцен, що була не лише ознакою жанру: «Можливо, через такі криваві описи Пашковський та інші автори намагались привернути увагу шляхти до ситуації у східних воеводствах Речі Посполитої і підштовхнути її до вирішення проблем польськотатарського прикордоння»¹⁵. І це характерно як для ранньої поетичної творчості автора, так і для інших текстів. «Загалом, “Dzieje...” являли собою своєрідну енциклопедію з історії, культури та побуту турків і, за спостереженнями того ж таки Барановського, однією з найперших спроб опрацювання турецької мови у Європі»¹⁶.

Д. Чижевський виділяє низку світських жанрів барокової поезії, пов'язаних із війною. Водночас філософ розмірковує про те, якою була людина тієї епохи, яким вона сприймала світ. Зокрема, ідеться про духовні течії, напрямки, що домінують в барокову епоху, які «групується коло двох полярно протилежних пунктів духовного всесвіту ... : одним з полюсів була природа, другим – Бог. Епоха барока з одного боку – епоха великого розквіту природознавства та математики (бо основа пізнання природи для людини барока – міра, число та вага), а з другого боку – епоха розквіту богослов'я, епоха спроб богословських синтезів, епоха великої релігійної війни (“тридцятилітньої”), епоха великих містиків. Людина барока або втікає до усамітнення з своїм Богом, або, навпаки, кидається в вир політичної боротьби (а політика барока – політика широких всесвітніх планів та стремління), перепливає океани в шуканні нових країн та нових колоній, займається планами поліпшення стану цілого людства, чи то шляхом політичної, чи то церковної, наукової, мовної (проекти штучних мов), чи якої іншої реформи»¹⁷. Таке буття між двома полюсами, про яке пише Д. Чижевський, призводило до необхідності співіснування двох сфер культури (світської та релігійної), а в Україні релігійна сфера ще й домінувала в бароковій культурі. Дослідники заважували, що у творах поєднується війна світська і образ війни з гріхом, дияволом, що руйнує світ. Так зокрема, характеризуючи «Лямент ... на ... преставлені ... Леонтія Карповича» (1620), В. Крекотень пише про такі важливі складові барокової філософії, як дочасність, марність світу, і воєн як таких, що руйнують життя: «Цікаво, що поет посилається на конкретні, близькі його читачам у часі й просторі, події, маючи на увазі турецьку експансію за південно-західним кордоном Речі Посполитої. Він пропонує глянути на сусідів, подивитись, що в них діється, які біди насуваються на них «зo всѣх сторон»: «Плачет наша братія, доставшия в руки // врага креста Христова, и то не без муки» (рядки 405–408).

Герой ляменту (в «Голосѣ отца до сынов») так параболічно розкриває суть земного існування (рядки 441–450): протягом усього свого життя, «по ввесь тот час» він сидів немовби «на столку ног подпилованных», «на дошках помосту зламанных»:

Подо мною дол, в ним стос дров смоложаристый,
 Над шиєю на нити меч висел сталистый,
 З obu боков з страшными влочными рицерѣ,
 Кто ж бы мене щасливым намѣнил в той мѣрѣ,
 Бы и сть, пить, роскоши заживать казано,
 Музыкаю труб, бубнов хути додавано,
 А на том бы сходило, же ся рушить згола
 Страшно было достаться на смертныи кола¹⁸.

Лицарські обладунки, меч, труби, геральдика з символами бойової звитяги, – все це стало складовими повсякденності, що змалювана в різних видах барокового мистецтва (поезія, малярство), а також частиною минулості дочасності людського буття. Тож на

ženstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozyteczne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Turckiego, y Disputatia o wierze Chrześciańskiej, y Zabobonach Bisurmanŝkich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane. Kraków, 1615.

¹⁵ Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2008. № 5. С. 12.

¹⁶ Там само. С. 13–14.

¹⁷ Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київ, 2003. С. 271.

¹⁸ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. / Упор. В. Колосова, В. Крекотень, М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1978. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto01.htm>.

картинах, як словесних, так і писаних фарбами, такі символи поєднувалися із символами смерті (наприклад, зображення черепа, зів'ялих квітів).

У бароковій християнській філософії смерть є складовою повсякденності, постає як неминуча ланка між життям і потойбіччям, умова шляху до вічності, невідворотний перехід грішника до пекельних мук. Мотив смерті є складовою і мотиву війни, при цьому смерть замальовується в контексті героїзму воїна, який може загинути в битві. Твори барокових письменників, де є мотив загибелі, – це численні панегірики, батальна поезія, геральдична поезія, частина творчої спадщини Данила Братковського, Лазаря Барановича, Івана Мазепи, Климентія Зиновіїва та інших авторів.

Водночас переможні війни не завжди є темою поезії, адже війна постає як море крові, яке перетворює повсякдення мирної людини на суцільні страждання. Так, у вірші Лазаря Барановича йдеться про руйнівну силу війни: «Меч з гори спадає – в крові потопає», «Світ стрясають грози на людські сльози», «Та ознака в Україні, що землі її в руїні», «Ця війна світ розладна», «Світ на всі боки палає широко» та ін. Вболіваючи за свою країну, автор просить миру для неї:

Так, як на човен хвилі налітають,
На Україну біди наступають.
Ні, іще гірше! Човен воду крає,
А Україна в крові потопає.
Пане, водою правиш і вітрами,
Хай же затихне буря ця над нами!¹⁹

В. Кречотень про особливості поезії раннього Бароко писав, що автори змальовують свій художній світ за допомогою численних християнських образів, наприклад, війни зі світом, бо повсякденність барокова нагадує про «страх ямь», «страх муки огня», страх «тиранських рук рицеров» (рицарі уособлюють тіло, світ, диявола), страх «меча Божого з неба» та інші речі. «Треба б помислити про “злий живот на нити” тим із живих, “хто ся ... на землі фундовати смєт, роскошувать, подносить брови ...” У житті “на нити” немає утіхи, немає відряди, в ньому повно боязні, бід, стогнання, щоденного чекання на потоп, на смерть», – зауважує В. Кречотень²⁰. У творчості Лазаря Барановича, Івана Мазепи, Пилипа Орлика повсякденність засновується на християнській філософії зі страхом смерті й війни зі світом, Марсового поля.

Війна з ворогом душі, з дияволом, увиразнюється в текстах барокових письменників за допомогою численних метафор. Збірка «Вірші ером[онаха] Климентія Зиновієва сина, укладені у 1690–1710», містить розповіді про різноманітні явища того часу, барокові мотиви та образи. Прикладом такого образу є поезія Зиновіїва «Про ворога душевного та як його малюють іконописці»²¹. Перефразована народна приказка «Не такий страшний чорт, як його малюють» задає тон міркуванням над образом ворога роду людського, про диявола мовиться:

Токмо бо єму нѳгы свои вказаль:
и мало з свѳто(м) симъ са не пожегналь.
Трилѳтна єму на(и)шла трясовица:
и щодє(н)наа з страху ѳгневица²².

Зброєю для боротьби з ворогом людства постає хрест і свята молитва, а захисником – Бог.

Є низка поезій про ремесла, пов'язані з війною, зокрема, пише про тих, хто добувають сірку, порох, виготовляють стріли²³. Автор, попри те, що сам був цивільним, детально розповідає не тільки про роботу ремісників, а й про майстерність воїнів у поезії «Про стрільців, які стріли козацькі роблять»:

Бо и стрѳлою мощно такъ же поразити:
и якъ огне(н)ною стрѳлою, уме(р)твити.
І дывнаа рѳчь стрѳлы, гды ихъ вытыгають
вгору: и високо такъ ничимъ не досягають.
Же которы(и) зна(и)де(т)са козакъ здоровыхъ рукъ:
то таки(и) крѳпко мощно и добре тягнетъ лукъ...
...Іжь негды(с) стрѳла вгору козакомъ пуще(н)на
суха: а з высоты в до(л) мокра возвраще(н)на.

¹⁹ Чернігівські Афіни / Передм., упор. текст. мат., комент. до нього А. Макарова. Київ: Мистецтво, 2002. С. 207.

²⁰ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto01.htm>.

²¹ Зиновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підг. тексту І. Ченіги. Київ: Наукова думка, 1971. С. 301.

²² Там само. С. 301.

²³ Там само. С. 156–158.

Зна(т) то́ же скро(з) дождєвну хмуру стрѣла про(и)шла:
 ты(л)ко що що(с) облако(в) нбєсныхъ не до(и)шла
 Было то на сѣверѣ, в писца сего вѣку:
 при людєхъ многи(х), а не при єдномъ члѣву.
 І тогда (ж) хмуры ча(ст)ка на зємлю из(ъ)пала:
 величє(ст)вомъ яко члѣвчал глава²⁴.

Бѣ вамъ неха(и) поб жда(т) враговъ помагаєтъ:
 а васъ о(т) враго(в) в во(и)скахъ и в дома(х) сохраняєтъ.
 Я вс мь мл(с)тямъ вшимъ ср(д)чно пріаю;
 а пришедшы(х) з во(и)ска милє поздоровляю²⁵.

Образ війни як барокової повсякденності втілюється і в клейнодах знатних родів, наприклад, князів Острозьких, і ці речі описували в численній геральдичній поезії та в інших жанрах як, наприклад, в поезії Дем'яна Наливайка. Воєдино пов'язані доблесть воїна й захисника віри, автор послуговується образами античності, епітетом «львосильні»:

Вони, о квіте, у князів Острозьких
 Ідуть предвічно із дарунків бузьких.
 Тут бачим знаки рицарської сили,
 Що віру твердо цнотами скріпили.
 Не з їхніх предків грецькі Ахіллеси,
 Не з них львосильні також Геркулеси,
 Але й Острозькі добре плац тримають,
 Їх із царями недарма рівняють²⁶.

Ритуальна складова повсякдення смерті в бароковій літературі також містить відгомін війни. Фрагменти поезії К. Зиновіва дають уявлення про повсякденність козацького буття, похоронні обряди війська, козацькі могили. Так, про поховання на могилах як про козацьку традицію, ідеться в поезії «Ω кладушы(х)ся в поляхъ на могилахъ, на не щє(н)ныхъ мѣсцахъ»:

Когдѣ рече(т) и повсюду хр(с)тія(н) православны(х):
 та(к)же вспоминає(т) и вла(с)тє(и) козако(в) славны(х).
 Іно в дорозѣ лю(б) в во(и)ску лє(г)ти и в полѣ;
 же це(р)квы не ма(ш), мусѣ(т) то бы(т) понєвольѣ.
 А то з дому нестисѣ в поле ізволяєтъ:
 гдє вовкѣ або тє(ж) іны(и) свѣ(р)са прохожаєтъ...
 Звычайи козацкіє в ты(х) рѣчахъ бувають:
 же в поляхъ кладу(т)са и могилы высыпають.
 Того рады же в во(и)ска(х) бывали и в полю:
 и з(ъ) непріятелями на поты(ч)кахъ в бою.
 Же(б) и по сме(р)тєхъ щыро(ст) ихъ не запоминанна:
 дабы хвалебно лю(д)ми чє(ст)ными вспомина(н)на²⁷.

Фрагменти поезії дають уявлення про повсякденність козацького буття, похоронні обряди війська, козацькі могили, що свідчить про обізнаність автора з цими звичаями.

Феофан Прокопович пише «Епінікіон, сієсть піснь побідная о тоейжде преславной побіді» в 1709 р. на ушлявлення Полтавської битви. Ідеться не тільки про образ гетьмана, образ війни, послуговування образами міфології (Марс, Фаєтон), але й про війну міжконфесійну:

Бог же, сіє блаженство давий нам тобою,
 Тожде твоїм здравієм і дній довготою
 Да укріпить, жєлаєм, всегда ти побідну
 Дая помощ, даби і лютоую єхидну,
 Піющую кров святых, твоїм же убити
 Дал тебє оружієм, і вся сокрушити
 Таємницї варварськія і ярем безмірний,
 І от довгих училищ ізвести род вірний,

²⁴ Зиновіів К. Вірші. Приповісті посполиті. С. 157.

²⁵ Там само. С. 157.

²⁶ Українська поезія XVII ст. (перша половина). С. 37.

²⁷ Зиновіів К. Вірші. Приповісті посполиті. С. 202.

Да же, вся побідная совершивше рати,
Крест на стінах сіонських водрузивши златий²⁸.

Як і в іншій поезії «За Могилою Рябою», батальна сцена є боротьбою за віру. Уславлення козацької доблесті в страшному бою (ідеться про російсько-турецьку війну 1710–1711 рр.) автор поєднує з майбутньою перемогою Христа над Магометом:

Магомете, Христов враже,
да что дальший час покаже,
кто от чїих рук поляже²⁹.

Знаменний у цьому контексті й образ Дніпра як захисника й грізного воїна у вірші «Похвала Дніпрові» Феофана Прокоповича:

Слід пригадати також, що в човни вояків посадивши,
Понтові, Чорному морю, погрози ти кидав, бувало,
Й страх наганяв там. Але батьківщину свою найчастіше
Краще за мури усякі борониш, і ворога злого,
Шлях заступивши, примушуєш геть відійти до кордонів³⁰.

У віршах Іоанна «Героїчні стихи о славних дїйствїях військ запорозьких вкратцї з різних історій просторїчно сочиненї» про славетне козацьке військо, автор здійснює екскурс в історію походження козацької доблесті та вихваляє перемоги й звиягту в битвах з татарами і турками. Водночас поет апелює до хронік і літописів³¹. Наповнена трагізмом повсякденність постає в поезії невідомого автора «Піснь о страшних літах», де змальовано епоху кровопролитних воєн. Картини сповнені натуралізму в змалюванні життя пересічних мирян, втягнутих у кровопролиття. Марс і Христос в бароковій українській поезії дуже часто постають поруч. Спустошливі війни, братовбивство як наслідок невідворотного конфлікту поєднані з містичними картинами сонячного затемнення як знаку близького кінця світу:

Смутніє трени в світі ся знайдуют,
Же остатніє літа наступуют;
Земля запустїла, война юж повстала,
Єдна матка з дітьми юж гладом померла.
Кто ж не заплачет так великой біди,
Же ся юж стают на солнцу отміни?
По затмінню солнца ні маш нич доброго,
Только крвепроляття – повстал брат на брата,
Кролевства падають, цесарства рушають
І великіє панства війни край рушають;
Вїра на віру барзо юж повстала,
Не єдна церков юж єсть зрунтована³².

Запобігти та врятувати від такого лиха може найвища інстанція – Бог, – пише поет, міркуючи про необхідність щирої молитви до Бога, Святої Трійці, просячи порадити й розрадити, згадує біблійну історію. Звертання до Бога і заклик до молитви й каяття в поезії «Піснь о страшних літах» перемирюються картинками повсякденності, які мають зворушити жорстокі серця сучасників, дати їм зрозуміти, що все то покарання за гріхи:

Боже милостивий, дай ся ублагати,
А люд зубожалий не рач погубляти;
Небо і земля мимо маот іти,
Слова Боскіє мають ся сполнити.
Бо юж льви срогіє на світі повстали
І волци драпіжніі людей пожирали;
Мїста попалено, замки поламано,
Людем вірним свята гвалтовано.
І заздросць многа на світі повстала,
Же мати діти на смерть видала,
А діти отця не хотят чтити,
Бо в молодості не давал їх бити.

²⁸ Прокопович Ф. Епінікіон, сієсть піснь побідная о тосїжде преславной побїді. *Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори* / АН УРСР; гол. ред. кол. І.О. Дзевєрін, уклад., авт. вступ. ст., прим. О.В. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1983. С. 33–34.

²⁹ Українська література XVIII ст. С. 35.

³⁰ Там само. С. 37.

³¹ Там само. С. 75–85.

³² Там само. С. 108.

І в приятельстві неприязні много,
 Же рад би предати юж єден другого:
 І сусід сусіда в убозтві не ратує,
 Але ему во словах своїх трутизну готує³³.

Війна загострює ті недоліки, які є в мирному повсякденні країни. Про це йдеться в «Пісні о світі марном». Тож заклик до панства є втіленням болю простого люду в часи, коли земля закривавлена, а прості люди прагнуть захисту:

О, моцний пане, так долго тирваєш,
 Мордерство незносно чем не караєш?
 Якая гордия тут ся встановила,
 Котрая еще пред тим неслихана била?
 Християни ораз всі ся іскупили,
 Не відають, где би ся фрасунку позбили?
 Где князі і пани, люб теж сенатори,
 Котрих много есть в Криму із татари?³⁴

Ще один різновид ворожнечі, війни в переносному значенні, подається в піснях світських разом із описом сирітської долі, численних негарздів. Це вже війна зі злими людьми, які порівнюються з дикими звірами, з несправедливим світом («Що я кому виноват, за що погибаю...»)³⁵.

Війна здебільшого змальовується як лихо, що має минути, після чого настане жаданий мир. Образ миру обіграється зі співзвучним словом «мир» (світ) у Лазаря Барановича в поезії «У миру нема миру»:

Миру без миру так важко пробути,
 Миру мир хоче – у слові це чути!
 Мор у цім світі – не мир бенкетує,
 В світі людина людину мордує!
 Мир тож – не мир вже, як миру не має
 Ходиш сьогодні, а завтра згибаєш!³⁶

Пицтуть поети про візю війни та миру, як от Зиновіїв у вірші «Ω воєнныхъ невчаса(х), и ω временехъ тихомирныхъ», де жвано описано переваги часів «тихомирних», коли процвітають держави, є врожаї, людно і хліба достатньо. Говориться і про потребу відвернути війну, про переваги мирного життя:

І кгда бы ω(т) вѣка нѣгды не воєвали:
 то лѣпше(и) бы добре са собѣ справовали.
 Їжъ бы в тихости ѣли хлѣбъ да пновали:
 и да(р)мо мѣ(ж) собою са не зачепали.
 І не было (б) уще(р)бко(в) вщелякимъ языкомъ:
 ажь бы не мощно же(б) хто зглоголалъ языко(мъ).
 Зачи(м) да(и) Бже, хоча(и) бы за сихъ южъ вѣковъ
 не воєвали(с); або и до конца вѣковъ.
 Да тыхоми(р)но и лаго(д)но посѣдѣли:
 ве(л)ми было бы му(д)ро, сами бы узрѣли³⁷.

Міркування автора поширюються далі, він пише про необхідність перемоги, якщо це оборона своєї землі, війна за рідну віру:

А гды то воюю(т), неха(и) враго(в) побѣждають:
 и хр(с)тія(н)скую о(т)чизну обороняють,
 Помага(и) вѣрны(мъ) Бже врагов скореняти:
 и до хр(с)тія(н)скихъ границъ не допущати.

Або ж у вірші «Про мир» Лазаря Барановича протиставлення війни і миру поєднується з молитвою до Бога про мир: «Мир справи множить, а війна руйнує», «Писать про війни нам залізом треба: / При них заліза виника потреба», «Війна плюндрує, мир добра наплотить», «Всьому живому з миром треба стати, / Щоб після бою ями не копати», «Марс-морс-смерть слідом вік за Марсом ходить: / Людей Марс губить і могили зводить»³⁸.

Отже, образ війни в бароковій повсякденності був органічною складовою. Війна в художньому тексті поставала в різних іпостасях: як змалювання батальних сцен, уславлення

³³ Українська література XVIII ст. С. 108.

³⁴ Там само. С. 124.

³⁵ Там само. С. 111–112.

³⁶ Чернігівські Афіни. С. 208.

³⁷ Зиновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті. С. 286.

³⁸ Чернігівські Афіни. С. 208.

ратних подвигів, оспівування діяльності гетьманів і Війська Запорозького, війна з гріхом, битва з дияволом, війна зі самим собою та злими людьми, змагання з недолею та ін. Тобто, всі ці іпостасі образу війни були близькими бароковому письменству. Фізичні та духовні баталії, що розгорталися в життєвому театрі, часто були наповнені по-бароковому красномовними метафорами та риторичними фігурами як прийомами зображення. Метафору війни поєднано в поезії з образом смерті. Захисники віри й рідної землі змальовані героями, тож і образ їх смерті пов'язаний з битвами, а метафоричний ряд доповнюється змалюванням битв, зброї, фортеці, ран, обладунків та елементів геральдики.

Супутні до образу війни образи повсякденності – це образи лицаря, битви, кривавого бенкету, гетьмани, козацькі клейноди, образи історичних осіб та герої з античної міфології, образ смерті, образ орла, образ меча й шаблі та іншої зброї, омріяного миру та ще низка інших, таким текстам притаманна мозаїчна структура численних художніх повсякденностей. Війна світська та війна духовна поєднуються в повсякденності барокової людини, а отже такими відтворюються в українській бароковій поезії. Перспективою дослідження є порівняння взаємодії світської і духовної культури при відтворенні образу війни в різних жанрах літератури XVII–XVIII ст.

References

- Bratkovskiy, D. (2004). *Svit, po chastynakh rozghlianutyi: Świat po części przezyrzany: pereklad: dzherela: studii* [The world, examined in parts: Świat po części przezyrzany: translation: sources: studies]. Lutsk, Ukraine.
- Kremin, T. (2011). *Virshovanyi epos Pylypa Orlyka: zhyttia yak parahon* [The poetic epic of Pylyp Orlyk: life as a paragon]. *Filolohiia. Literaturoznavstvo. Naukovi pratsi – Philology. Literary studies. Scientific works*, 170, 158, P. 32–36.
- Makarov, A. (1994). *Svitlo ukrainskoho barokko* [Light of the Ukrainian Baroque]. Kyiv, Ukraine.
- Makarov, A. (2002). *Chernihivski Afiny* [Chernihiv Athens]. Kyiv, Ukraine.
- Melnychuk, I. (2012). *Makabrychni obrazy i motyvy v ukrainskii barokovii poezii XVI–XVII st.* [Macabre images and motifs in Ukrainian baroque poetry of the 16th–17th c.]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu – Bulletin of Mariupol state university*, 6, P. 57–63.
- Pylypenko, V. (2008). *Martyn Pashkovskiy – zabutyi ukrainskyi poet i publitsyst pochatku XVII st.* [Martyn Pashkovskiy – a forgotten Ukrainian poet and publicist of the early 17th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 11–18.
- Radyshevskiy, R. (2010). *Sarmatsko-roksolanskyi dyskurs ukrainskoi poezii XVII st.* [Sarmatian-Roxolanian discourse of Ukrainian poetry of the 17th c.]. *Slovianskyi svit – Slavic world*, 8, P. 29–49.
- Semeniuk, L. (2021). *Khudozhnia interpretatsiia kozatstva pysmennykamy «katolytskoi Rusi» doby ukrainskoho Renesansu ta rannoho Baroko* [Artistic interpretation of the Cossacks by the writers of «Catholic Rus» of the Ukrainian Renaissance and early Baroque]. *Studia methodological*, 52, P. 20–30.
- Trofymuk, M. (2004). *Ukrainska polskomovna poema z kintsia XVI st.* [Ukrainian Polish-language poetry from the end of the 16th c.]. *Kyivski polonistychni studii. Ukrainsko-polski literaturni konteksty doby Baroko – Kyiv polonistic studies. Ukrainian-Polish literary contexts of the Baroque period*, VI, P. 223–235. Kyiv, Ukraine.
- Zhuravlova, S. (2014). *Obraz lytsaria-sarmata v ukrainskii panehirychnii poezii doby Baroko* [The image of a knight-sarmat in the Ukrainian eulogy poetry of the Baroque period]. *Fenomen pogranych kulturovych: wspóczesne tendencje – The phenomenon of cultural borderlands: contemporary trends*, VI, P. 17–24.

Новик Ольга Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української та зарубіжної літератури і порівняльного літературознавства, Бердянський державний педагогічний університет (Україна).

Novyk Olha – doctor of philology, professor at the department of Ukrainian and foreign literature and comparative literature, Berdiansk state pedagogical university (Ukraine).

E-mail: noviop@gmail.com

FIELD OF MARS, HOST OF CHRIST: THE IMAGE OF WAR IN EVERYDAY LIFE OF BAROQUE POETRY

War is one of the central images in the work of Baroque poets. The purpose of the article: to study the artistic specificity of the everyday life of the image of war in Baroque poetry. The methodology of the research is based on the hermeneutic method with the involvement of the comparative-historical method and the study of the poetics of everyday life. The poetry of a number of baroque writers was used for research. In the poems, the image of war is combined with the metaphors of a sword, a bloody sea, a slaughter banquet, tears, and church bells as antitheses to weapon, sin, ferocious beasts and ruins. Conclusions. Metaphors are combined with the images of antiquity, in particular, the image of Mars, Alcides etc. The metaphor of war is combined in poetry with the image of death. The defenders of the faith and the native land are portrayed as heroes, their deaths are associated with battles, and the metaphorical series is complemented by descriptions of battles, weapons, fortresses, wounds, armour, and elements of heraldry. A num-

ber of motifs associated with the image of war in the Baroque era were created by the authors as a corpus of images recorded in Baroque poetry and the desire to exalt the defenders of Christianity.

Key words: *everyday life, metaphor, war, image, Baroque poetry.*

Дата подання: 2 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 27 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Новик, О. Марсове поле, христове воїнство: повсякденність образу війни в бароковій поезії. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 138–147. DOI: 10.58407/litopis.240414.

Цитування за стандартом APA

Novyk, O. Marsove pole, chkrystove vojinstvo povsjakdennist' obrasu vijny v barokovij poeziji [Field of Mars, host of Christ: the image of war in everyday life of baroque poetry]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 138–147. DOI: 10.58407/litopis.240414.

